

*Lexiconul de la Buda,
primul dicționar modern al limbii române*

Gheorghe CHIVU

Universitatea București,
Academia Română

I. Lexicografia românească anterioară epocii Școlii Ardelene¹, ilustrată cel mai adesea prin glosare, de obicei de mică întindere, tradițională și foarte puțin diferențiată prin forma textelor cunoscute, era strict subordonată unor scopuri practice: învățarea unor limbi străine de către vorbitori de limbă română sau, mai rar, deprinderea cuvintelor sau expresiilor de bază ale limbii noastre de către străini (predominant misionari apuseni), respectiv crearea unor instrumente de lucru utile traducătorilor din și în limbile de cultură ale epocii: slavona (cel mai adesea), dar și latina sau neogreaca. Subordonate strict acestor obiective și depărtându-se rar de modele, primele noastre glosare se bazau în principal pe echivalențe lexicale. Plurisemantismul era astfel rar ilustrat, locul desfășurării unor glose multiple fiind luat cel mai frecvent de perechi sinonimice constituite în intrări diferite.

Excepțiile de la acest sistem de structurare a textelor și, implicit, de la funcțiile amintite sînt rare, iar raritatea face ca respectivele glosare, numite uneori impropriu lexicoane sau chiar dicționare, să fie cu atât mai valoroase.

Mă gîndesc, în ordine cronologică, la *Dictionarium valachico-latinum*, primul „dicționar” românesc original de la mijlocul veacului al XVII-lea², destinat, cu certitudine nu învățării limbii latine prin intermediul românei, ci prezentării structurii și caracteristicilor vocabularului românesc folosit de locuitori din zona Caransebeșului, inclusiv prin unele dintre componentele sale vorbite mai puțin consemnate în scris sau printr-un incipient vocabular de tip științific³. Mă refer nu atât la argou, ilustrat prin numai cîteva cuvinte, cît la extrem de cuprinzătoarea listă

¹ Pentru prezentarea celor mai vechi scrieri de tip lexicografic cunoscute în spațiul românesc, vezi în primul rînd Mircea Seche, *Schiță de istorie a lexicografiei române*, I, București, 1966, p. 7-16 și Ion Gheție, în *Istoria lingvisticii românești*, coord. Iorgu Iordan, București, 1978, p. 13-17.

² Manuscrisul, descoperit de B. P. Hasdeu în fondurile Bibliotecii Universității din Pesta, datat multă vreme la sfîrșitul secolului al XVII-lea sau chiar la începutul veacului următor, a fost alcătuit, după cum arată filigranele hîrtiei, cîndva în jurul anului 1650. Vezi pentru aceasta Gh. Chivu, *Anonymus Caransebsiensis – manuscris românesc de la mijlocul secolului al XVII-lea*, în „Limbă și literatură”, I-II, 2003, p. 26-27.

³ Vezi detalii în studiul introductiv la *Dictionarium valachico-latinum. Primul dicționar al limbii române*, Ediție de Gh. Chivu, București, 2008, p. 58-62.

de plante și de pomi fructiferi⁴, singulară în scrisul vechi românesc și superioară, prin componență și diversitate, lucrărilor similare întocmite în epocă în zona Transilvaniei și în Ungaria⁵.

Am apoi în vedere din ce în ce mai bine cunoscutul *Lexicon latin-român* datorat lui Teodor Corbea (*Dictiones latinae cum valachica interpretatione*)⁶, surprinzător deopotrivă prin numărul foarte mare de intrări (peste 37 000 de cuvinte-titlu latinești), prin bogăția sinonimică de excepție sau prin inventarul extrem de bogat de împrumuturi latino-romanice și de creații lexicale, multe de tip neologic, aflate nu o dată la prima și chiar la unica atestare în limba română.

Nu pot fi, în sfârșit, ignorate cea mai veche listă de nume românești de plante, alcătuită imediat după 1700 de un călugăr trăitor la Bistrița, mănăstirea din nordul Olteniei⁷, ce a avut un interes evident pentru denumirile etnobotanice, și primul glosar românesc de neologisme, atașat de Dimitrie Cantemir *Istoriei ieroglice*, nu pentru a pune bazele unei prime terminologii științifice, nici pentru a întocmi un

⁴ Gh. Chivu, *Nume de plante în Dictionarium valachico-latinum*, în *Limba română. Controverse, delimitări, noi ipoteze*, I, București, 2010, p. 333-340.

⁵ După cum remarca Alexandru Borza, atunci când a inventariat (în studiul *Nume românești de plante în vocabulare și dicționare din secolele al XVII-lea – al XVIII-lea*, publicat în „Cercetări de lingvistică”, Cluj, III, 1958, p. 199-218) denumirile populare extrase de colectivul care pregătea materialul pentru elaborarea *Dicționarului etnobotanic*, „în dicționarul Anonimului se află 233 de astfel de nume” (în realitate 253), mai multe decât în *Lexiconul Marsilian* sau în glosarul slavo-român alcătuit de un călugăr de la mănăstirea Bistrița din nordul Olteniei imediat după anul 1700 și chiar decât în foarte cuprinzătorul manuscris intitulat *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*, datorat lui Teodor Corbea, lucrări lexicografice aproape contemporane cu *Dictionarium valachico-latinum*. Anonimul din Caransebeș, atent la realitatea lingvistică a zonei în care trăia, iar nu aflat sub presiunea unui model cult pe care ar fi dorit să-l transpună în limba română, s-a dovedit a fi astfel, cum remarca același Al. Borza, „un cunoscător de plante și de numiri populare mai bun ca Fabricius, Melius și Beythe”, cei trei botaniști maghiari ai epocii. Cărțile alcătuite de Juhász Melius (*Herbarium az fáknak, füveknek nevekről, etc.* Cluj, 1578), de István Beythe (*Stirpium nomenclator Pannonicus*, Cluj, 1582) și de Fabricius Basilius Szikszovianus (*Nomenclatura seu Dictionarium latino-hungaricum*, Debrecen, 1590; Bartfa, 1630), dar și lucrarea lexicografică celebră datorată lui Albert Szenczi Molnár (*Lexicon latino-graeco-hungaricum*, Nürnberg, 1604; Hanau, 1611; Heidelberg, 1621; Frankfurt, 1644), pe care autorul bănățean al dicționarului românesc a cunoscut-o cu siguranță, conțin mai puține nume de arbori, plante, flori și, lucru semnificativ pentru zona de alcătuire a lexiconului, incomparabil mai puține nume de soiuri de pomi fructiferi.

⁶ Textul a fost studiat și editat de Alin-Mihai Gherman, în volumul Teodor Corbea, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*, [Cluj-Napoca], 2001.

⁷ Vezi Moses Gaster, *Chrestomatie română*, I, București – Leipzig, 1891, p. 355-357, și Magdalena Georgescu, *Cea mai veche listă cu nume românești de plante*, în „Limba română”, XXX, 1981, nr. 1, p. 13-21. Textul este păstrat în ms. rom. BAR 2456 (filele 52^v și 72^v).

prim dicționar românesc de specialitate, ci pentru a ajuta la mai buna și corecta înțelegere a textului primului roman original scris în limba noastră.

*

Înnoirea lexicografiei românești din punctul de vedere al tiparului utilizat în alcătuirea scrierilor reprezentative, dar mai ales din acela al concepției care a stat la baza selecției inventarului lexical și al destinației acestor scrieri s-a produs, faptul fiind bine cunoscut lexicologilor și istoricilor scrisului vechi românesc, sub influențe iluministe, cu precădere în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea și în primele decenii de după 1800.

În jurul anului 1759 a fost astfel prefigurat (fără a se ști dacă proiectul inițial a fost totuși realizat)⁸ primul dicționar românesc unilingv de tip explicativ, cu realizarea căruia fuseseră însărcinați, de către Petru Pavel Aaron, Grigore Maior și Silvestru Caliani. Sînt redactate apoi la mijlocul secolului al XVIII-lea (iar nu transpuse sau adaptate după modele străine, cum se întîmplase constant în secolele anterioare) tot mai numeroase lexicoane bi- și plurilingve⁹, unele dintre acestea punînd alături de română limbi mai puțin abordate anterior în domeniu, precum germana, sîrba, turca sau franceza. Apar de asemenea acum, în structurări incipiente, lexicoane de tip etimologic, cîteva fragmente păstrate din acestea (cum este cel reflectat în secțiunea a II-a, intitulată *Exemplurile*, din *Observațiile* lui Paul Iorgovici) fiind menite să ofere modele de îmbogățire a lexicului nostru literar prin utilizarea „vorbilor de rădăcină”, moștenite adică din latină, descoperite în româna vorbită în epocă de către savanți cunoscători ai istoriei limbii și culturii românești. Sînt alcătuite de asemenea, chiar dacă uneori doar ca proiect sumar ilustrat, dicționare unilingve, unele reflectînd intenția de a colecta „pentru cărturari”, diverse neologisme, iar altele (precum ampla *Condică a limbii românești* datorată lui Iordache Golescu, aspirînd la poziția de „cel dintîi dicționar explicativ complet al limbii române”¹⁰. Reproducerilor de intrări din lexicoane precedente (dicționarele se făceau și atunci din dicționare), completate cu lexeme culese din limba vorbită, încep să li se alătore, tot mai frecvent în această epocă, cuvinte extrase din texte, inovație și ea întru totul remarcabilă, la fel ca înregistrarea, într-o redactare lexicografică din ce în ce mai complexă a cuvintelor polisemantice, alături de

⁸ Identificarea acestui text cu *Lexicon compendiarium Latino-Valachicum*, manuscrisul bihorean păstrat la Kalocsa, ridică, în opinia mea, multe semne de întrebare. Vezi Gh. Chivu, *Un dicționar puțin cunoscut: Lexicon compendiarium latino-valachicum*, în SCL, XXXIX, 1988, nr. 6, p. 471-476; cf. Alin-Mihai Gherman, *Studiu introductiv*, în Grigore Maior, *Institutiones linguae Valachicae. Lexicon compendiarium Latino-Valachicum*, I, Alba Iulia, 2001, p. V-XXXII.

⁹ Vezi pentru unele dintre acestea, redactate în Banat în deceniile de mijloc ale veacului al XVIII-lea, Gh. Chivu, *Două lexicoane bănățene din prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Floarea darurilor. In memoriam Ion Gheție*, București, 2006, p. 169-284.

¹⁰ Mircea Seche, *op. cit.*, I, p. 69.

sensurile de bază a unora dintre sensurile secundare¹¹. Iar difuzarea prin tipar, tot mai frecventă în special în Transilvania după 1780, asigură o mai bună difuzare a informației și crește eficiența lucrărilor lexicografice, devenite tot mai des instrumente științifice¹², nu doar texte cu finalitate didactică¹³.

*

Noutățile cele mai numeroase, concentrate într-o singură lucrare lexicografică, pot fi însă descoperite abia în *Lexiconul românesc-latinesc-unguresc-nemțesc* tipărit în anul 1825, dicționar cunoscut în mod curent drept *Lexiconul de la Buda*.

Este bine știut că în anii 1822 și 1823, „din orânduiala” lui Ioan Bobb, apăruse la Cluj un *Dicționar rumânesc, latinesc și unguresc* în două volume, scris integral cu litere latine și utilizând în partea românească ortografia etimologizantă, fapt ce răspundea perfect direcțiilor culturale ale momentului. Cele două volume impuneau prin mărime (ambele tomuri însumau 1238 de pagini) și implicit prin foarte bogatul inventar lexical¹⁴, chiar dacă (sau tocmai pentru că) între formele-titlu figurau și multe regionalisme.

Lexiconul de la Buda, tipărit într-un singur volum, în care, alături de forma-titlu, scrisă etimologizant, apare echivalentul acesteia în grafie chirilică (înseși *Prefața* și *Dialogul pentru începutul limbei română întră nepot și unchi* sînt tipărite pe două coloane, cu litere latine, respectiv cu grafia tradițională), s-a impus însă a fi atenției intelectualilor din prima jumătate a secolului al XIX-lea¹⁵, cât și, ulterior, savanților care au studiat lexicul limbii române¹⁶ și evoluția lexicografiei

¹¹ Pentru înregistrarea acestor ultime inovații în lexicoanele alcătuite de Ion Budai-Deleanu, vezi sinteza dată de Mircea Seche, în *op. cit.*, I, p. 25-26.

¹² În 1783, Benkő József a tipărit prima listă cu nume de plante care interesează și limba română (textul a fost editat de Ion Coteanu, *Prima listă a numelor românești de plante*, București, 1942), încercarea sa fiind continuată, în 1791, de sibianul P. Sigerius (vezi Mircea Seche, *op. cit.*, I, p. 24).

¹³ Lexicoanele bilingve tipărite de Mihail Strilbițki, în 1789 (*În scurtă adunare a numelor după capetele ce s-au așezat, în doauo limbi, întru folosul celor ce vor vrea a învăța limba rusească și mldovenească*), de Clemens Andreas, în 1821 (*Kleines walachisch-deutsch und deutsch-walachisches Wörterbuch*), și de Ioan Molnar, în 1822 (*Vocabularium nemțesc și românesc*), erau în fapt dicționare-anexă ale unor manuale.

¹⁴ După o evaluare modernă (Mircea Seche, *op. cit.*, I, p. 29), lucrarea cuprinde circa 11 000 de forme-titlu.

¹⁵ Ion Heliade Rădulescu amintește *Lexiconul* în prefața *Gramaticii românești* tipărite la Sibiu, în 1828 (în ediția publicată de Valeria Guțu Romalo, la București, în 1980, mențiunea se află pe p. 557).

¹⁶ *Lexiconul românesc-latinesc-unguresc-nemțesc* a fost utilizat de A. T. Laurian și I. C. Massim pentru redactarea *Dicționarului limbei române*. Același text a fost apoi sursă importantă pentru cele două serii ale *Dicționarului academic al limbii române*, spre deosebire de lucrarea apărută „din orânduiala” lui Ioan Bobb.

românești¹⁷. Iar Lazăr Șăineanu, evaluând dezvoltarea filologiei noastre, aprecia chiar că *Lexiconul budan* a fost primul nostru dicționar modern¹⁸.

II. Care au fost argumentele ce au determinat această atitudine față de tipăritura din 1825, în defavoarea aceleia apărute cu doi ani mai devreme, cel puțin în aparență mai cuprinzătoare¹⁹ și mai adecvată direcției latiniste a culturii românești (prin tipărirea integrală cu alfabet latin și grafie etimologizantă)?

A fost oare determinantă încadrarea textului în prima serie de lucrări normative programatice imaginare și realizate la începutul epocii moderne a culturii noastre de reprezentanții Școlii Ardelene? (*Lexiconul* se alătură primei noastre gramatici normative alcătuite după model latinesc, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, apărută la Viena, în 1780, și, după o consistentă revizuire, la Buda, în 1805, și primului îndreptar ortografic pentru scrisul românesc de tip etimologizant, *Orthographia romana sive latino-valachica*, tipărit la Buda, în 1819.)

Au avut importanță difuzarea externă a lexiconului și cunoașterea, respectiv utilizarea lui de către mari lingviști europeni (între care Friedrich Diez și Bartholomeus Kopitar²⁰)?

Sau înseși redactarea, tipul cuvintelor selectate (cu gândul la unificarea modernă a limbii literare, nu la regionalizarea ei) și structura textului au fost apreciate, știut fiind, de asemenea, că *Lexiconul românesc-latinesc-unguresc-nemțesc* a fost prima lucrare colectivă din istoria lingvisticii românești, rodul unei prelucrări îndelungi („în cursul a trizeci și mai multor ani”, cum se scrie chiar pe foaia de titlu), prelucrare datorată unor personalități recunoscute ale primei noastre mișcări culturale moderne? (Forma primă a *Lexiconului*, întocmită de Samuil Micu²¹, a devenit în timp un dicționar cvadrilingv, ce a beneficiat apoi de revizia și de îmbogățirea efectuate de Vasile Coloși, Ioan Corneli și Petru Maior²², această

¹⁷ Vezi în primul rând Mircea Seche, *op. cit.*, I, p. 28-33. Cf. Ion Gheție, în *Istoria lingvisticii românești*, București, 1978, p. 32.

¹⁸ Lazăr Șăineanu, *Istoria filologiei române*, ediția a II-a, București, 1895, p. 184.

¹⁹ La o evaluare atentă, nu textul tipărit sub patronajul lui Ioan Bobb are mai multe intrări, ci acela apărut la Buda, în cadrul căruia sînt înregistrate, în cele 771 de pagini, circa 12 000 de cuvinte-titlu (cf. I. Șiadbei, *Lexicografia română și istoria cuvintelor*, în LR, VI, 1957, nr. 6, p. 17; Mircea Seche, *op. cit.*, I, p. 29).

²⁰ Vezi detalii la Mircea Seche, *op. cit.*, I, p. 33.

²¹ *Dictionarium valachico-latinum* al lui Samuil Micu era gata în primă redactare în 1801, iar în 1805 el fusese deja transformat într-un *Dictionarium latino-valachicum*. Samuil Micu avea însă, foarte probabil, încheiată lucrarea înainte de 1800, de vreme ce autorii *Lexiconului de la Buda* considerau că textul tipărit în 1825 a fost rodul unei activități de peste trei decenii. Vezi în sprijinul acestei plasări în timp și listele de termeni cuprinse în *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* încă din ediția publicată în 1780, la Viena.

²² Învățătul ardelean, autor principal al *Lexiconului*, a lucrat ca revizor al cărților românești imprimate de Tipografia Crăieștei Universități din Pesta din 1809 pînă în 1821.

ultimă formă apărînd, în 1825, sub redacția lui Ioan Theodorovici și Alexandru Teodori²³.)

Răspunsurile ce pot fi date acestor întrebări doar aparent retorice sînt ușor de anticipat, chiar dacă *Lexiconul de la Buda* face parte din categoria vechilor noastre scrieri științifice și culturale adesea citate, dar foarte rar citite cu atenție.

*

Lexiconul rumânesc-latinesc-unguresc-nemțesc din 1825 este, în mod indiscutabil, primul nostru dicționar normativ. Am desigur în vedere în primul rînd normarea ortografică făcută în spiritul scrisului etimologizant, scris ale cărui principii fuseseră simplificate și moderate față de forma dată, la finele secolului al XVIII-lea, de către Samuil Micu²⁴. Grafia cuvintelor-titlu era astfel menită nu doar să indice originea latină a multor cuvinte (termenii cu alte origini erau scriși, normal, analogic), ci și să faciliteze unificarea formală a limbii noastre de cultură. (Scrisul chirilic, fonologic în esență, menținea diferențele fonetice existente între variantele literare regionale, aflate încă în uz în interiorul marilor provincii istorice românești.) Aceeași grafie asigura însă și unitatea morfologică sau lexicală a scrisului literar, prin păstrarea intactă (fără alternanțe) a radicalului în cadrul paradigmelor și în cadrul familiilor de cuvinte. (A se vedea, de exemplu, grafiile *cunóscere*, față de *cunoscu*, *cânesce* față de *câne*, *cânescu* sau *românesce*, față de *românu*, *românescu*.) Normarea morfologică era asigurată, de altfel, în primul rînd prin indicarea, după modelul lexicografiei latinești, a formelor de bază: genul, singularul și pluralul la substantive (de exemplu „casă, *f. pl. căsi*”), genul și numărul la adjective (de exemplu „bunu, *f. -ă, pl. -ni, f. -ne*”), forma de indicativ prezent 1 singular, cea de infinitiv și de participiu la verbe („vêdu, -dêre, -dzutu”). Normarea ortoepică apare și ea, pentru prima dată într-o lucrare lingvistică românească, în acest scop fiind folosită grafia cu litere chirilice, plasată după indicațiile de bază privitoare la forma-titlu (de exemplu „sîntu, a fi, fostu. **СННТ, А ФН, ФОСТ**”, „șesepredzêce. **ШѢСЕСПРЕДЗѢЧЕ**”).

Normarea ortografică implica desigur și încercarea de impunere a unor grafeme specifice limbii române, pe care învățații le-au căutat decenii la rînd. Mă refer nu atît la *ce*, *ci* și *ge*, *gi* pentru *č*, respectiv *ğ* (de exemplu *cerbice*, *cina*, *gemu*, *ginere*) sau la *che*, *chi* și *ghe*, *ghi* pentru *k'*, *g'* (*chematu*, *chiaie*; *ghemu*, *ghindura*), sugerate în epocă de contactul intens cu scrisul italianesc, ci la *ș* și *ț*, impuse tîrziu, dar notate frecvent în dicționarul din 1825 cu valoarea actuală (*șesedzeci*, *și*; *țeră*, *ți*

²³ Vezi pentru contribuția fiecăruia dintre aceștia la realizarea dicționarului, Mircea Seche, *op. cit.*, I, p. 30-31; Sámuel Domokos, *Tipografia din Buda. Contribuția ei la formarea științei și literaturii române din Transilvania la începutul secolului al XIX-lea*, Gyula, 1994, p. 37-42, 74-82.

²⁴ O primă simplificare a acestui sistem ortografic fusese făcută de Gh. Șincai, în ediția din 1805 a cunoscutelor *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*. Vezi pentru aceasta, Mircea Zdrenghea, *Elementa linguae la 200 de ani*, în ediția Samuil Micu, Gheorghe Șincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, Cluj-Napoca, 1980, p. XII-XIII.

și altele), chiar dacă nu ca grafeme pe deplin constituite, ci doar ca variante contextuale pentru *s(+i)*, respectiv *t(+i)*.

*

Lexiconul de la Buda este de asemenea primul nostru dicționar explicativ, deoarece în mod constant sensurile cuvintelor, ordonate cel mai adesea în filiație logică (iarăși o inovație demnă de reținut), sînt indicate în paginile sale nu doar prin sinonime, ci adesea prin autentice definiții lexicografice. În cadrul articolului *casă* citim, de exemplu, două explicitări semantice: „1. se înțelegu tóte chiliile quóte suntu suptu unu acoperișu”, respectiv „2. una dentrò quéle mai multe quare se află subtu unu acoperișu, adeq: chilie”. Iar sub intrarea *césu*, aflăm, ca definiție pentru sensul de bază, „1. tēmpu séu a 24 parte din dzi”, iar pentru indicarea unuia dintre sensurile secundare, „2. unélta qué aretátore de tēmpu”.

*

Lexiconul românesc-latinesc-unguresc-nemțesc este apoi, în măsura în care „cheia” originii latinești a cuvintelor nu era dată chiar de grafia formelor-titlu, și primul nostru dicționar etimologic care a văzut lumina tiparului ca lucrare independentă.

S-a scris mult despre prezența unor etimoane latinești la finele mai multor articole din cadrul tipăririi apărute în 1825, dar s-a scris și mai mult și din păcate inadecvat despre „sacrificarea conștientă a adevărului științific”²⁵ făcută de autorii etimologiilor incluse în *Lexiconul de la Buda* (Ioan Corneli, dar mai ales Petru Maior), în „încercarea de a fixa cu orice preț o origine latină unui număr de cuvinte a căror etimologie era alta”²⁶, adică despre purism.

S-a constatat astfel că *babă* nu provine din it. *babbo*, *boală* din lat. *debole*, *bob* din lat. *faba*, *ceti* din lat. *recito*, iar *clopot* nu este urmașul termenilor latinești *clocca*, *campana* sau *clango*²⁷, seria împrumuturilor românești din vechea slavă, din slavonă sau din limbile slave moderne, considerate greșit elemente lexicale moștenite din latină sau împrumuturi romanice, putînd fi ușor amplificată cu *armînden* (presupus descendent din lat. *alimentale*), *becisnic* (presupus descendent din lat. *imbecilis*), *blid* (raportat la sp. *plato* sau la it. *piato*), *clădi* (presupus descendent din lat. *collatum*), *curvă* (presupus descendent din lat. *curvus*), *dobîndă* (presupus descendent din lat. *do abunde* sau din *divendo*), *drag* (presupus descendent din lat. *dirigo*), *grădină* (raportat la it. *giardino*), *grozav* (raportat la it. *grossolano*), *ispită* (presupus descendent din lat. *expeto*), *iute* (presupus descendent din lat. *leviter*), *lacom* (raportat la it. *leccardo*), *leac* (presupus descendent din lat. *lax*, *-cis*), *obeadă* (presupus descendent din lat. *orbile*), *ovăz* (presupus descendent din lat. *avena*), *pomeană* (presupus descendent din sintagma lat. *post manes*), *război* (presupus descendent din lat. *bellum*), *sfînt* (presupus descendent din lat. *sanctus*),

²⁵ Mircea Seche, *op. cit.*, I, p. 33.

²⁶ Ion Gheție, în *Istoria științelor în România. Lingvistica*, București, 1975, p. 31.

²⁷ *Ibidem*, p. 30-32.

slugi vb. (presupus descendent din lat. *servio*), *vișină* (raportat la it. *visciola*), *vorbă* (raportat la lat. *vox* și la it. *voce*), *zbor* (presupus descendent din lat. *ex volo*) și altele.

Mai multe cuvinte de origine maghiară (al căror corespondent unguresc, prezent în dicționar, ar fi fost foarte ușor de luat ca punct de referință) sînt considerate și ele descendente ale unor termeni latinești sau romanici: *alac* (explicat prin lat. *alica*), *alean* (explicat prin lat. *alienus*), *bai* (explicat prin lat. *bellum*), *copârșeu* (explicat prin lat. *cooperio*), *fărtaiu* (explicat prin lat. *quartarius*), *lepedeu* (considerat diminutiv al unui descendent din lat. *laquear*), *marfă* (pus în relație cu it. *merce*), *samă* (explicat prin lat. *summa*).

Iar exemple de raportări greșite la diverși termeni latinești sau romanici pot fi extrase și din seria cuvintelor preluate de română din turcă (*alaiu* este explicat prin lat. *aula*; *băcan* este raportat la sp. *bobonero*; *cilibiu*, la it. *ceriuolo*; *mahramă* este explicat prin lat. *membrana*) sau din aceea a elementelor considerate de specialiști ca provenind din substrat (*abure* este pus în descendența lat. *vapor*, *baltă* este pus în relație cu sp. *balza*, *bălaur* este explicat prin lat. *bellua*, *bălos* este pus în relație cu it. și sp. *bavoso*, *beală* ‘animal sălbatic’ este explicat, ca și *bălaur*, prin lat. *bellua*, *brad* este explicat prin lat. *abiete*, *bucur* este explicat prin lat. *vigore* sau prin it. *bon cuore*, iar *buză* este explicat prin lat. *basium*).

Constituie oare exemple de tipul celor anterior selectate dovezi certe de „sacrificare conștientă a adevărului științific”²⁸, în ”încercarea de a fixa cu orice preț o origine latină unui număr de cuvinte a căror etimologie era alta”²⁹?

Dacă luăm în considerare etimoanele astăzi cunoscute și ideile formulate în majoritatea studiilor consacrate mișcării iluministe transilvănene, răspunsul este desigur afirmativ, *Lexiconul de la Buda* pîrînd a ilustra în modul cel mai clar purismul de care au fost acuzați, în repetate rînduri, primii savanți latiniști. Iar anumite „concordanțe” dintre explicațiile privind originea pretins latinească sau romanică a unor cuvinte, considerații formulate de diverși reprezentanți ai mișcării, pun în evidență, dacă nu o influență reciprocă, cel puțin o atitudine identică în interpretarea aceluiași fapte de limbă.

Ne referim, spre exemplu, la indicarea, exact ca în *Lexiconul budan*, a unor cuvinte de bază latinești sau romanice (chiar dacă forma presupusului etimon latin este, uneori, alta) pentru *beteag*, pentru *coajă*, pentru *iubi*, pentru *sicriu* sau pentru *șindilă* ”șindrilă” și de către Ion Budai-Deleanu³⁰, August Treboniu Laurian și Ioan C. Massim³¹, sau de către Timotei Cipariu³².

²⁸ M. Seche, *op. cit.*, I, p. 33.

²⁹ Ion Gheție, *op. cit.*, p. 31.

³⁰ Vezi *Prefație* la *Lexiconul românesc-nemțesc*, în Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice*, Ediție de Mirela Teodorescu, București, 1970, p. 172-173, și, recent, în Ion Budai-Deleanu, *Opere*, Ediție de Gh. Chivu și Eugen Pavel. Studiu introductiv de Eugen Simion, București, 2011, p. 667-668.

³¹ *Dicționarul limbei române*, București, 1871-1877, s.v.

Petru Maior, autorul celor mai multe etimologii incluse în *Lexiconul de la Buda*, după cum arată nu doar citarea frecventă în cadrul articolelor a lucrării sale consacrate ortografiei românești (abreviată curent *Orthogr.*), ci și identitatea majorității soluțiilor și explicațiilor etimologice din dicționar cu cele existente în opera tipărită sub numele său în 1819³², urmarea însă un alt scop decât etimologii moderni. În prefața la *Orthographia romana sive latino-valachica una cum clavi*, reluată fără nici o modificare în dicționarul apărut în 1825, se spune explicit: „Dum igitur in hoc opusculo subinde ajo, hanc vel illam vocem a certa dictione Latina, aut Italica, Hispanica et forte Gallica proficisci, non id innuere volo quod eam vocem Valachi adoptaverint ex docta lingua Latina, aut praelaudatis Dialectis, sed communionem sive cognationem duntaxat indigito” [Cînd pe parcursul acestei lucrări zic că un cuvînt sau altul pleacă de la un anumit cuvînt latin, italian, spaniol și, poate, francez, nu vreau să dau de înțeles că românii au adoptat acel cuvînt din limba latină literară sau din sus-pomenitele limbi, ci invoc numai comuniunea sau înrudirea] (p. VIII)³⁴.

În *Lexiconul de la Buda*, indicațiile privitoare la originea cuvintelor se subordonează deci etapei numite în istoria științei etimologice „etimologia – origine”, bazată pe metoda comparativă³⁵, etapă specifică începutului de secol XIX.

Petru Maior, ca și ceilalți reprezentanți ai Școlii Ardelene și apoi ai mișcării latiniste academice, bazîndu-se pe cunoștințele lor de limbă latină și pe datele oferite de limbile romanice importante, aplicau în considerațiile lor etimologice, cu limitele impuse de nivelul atins în epocă de știința limbii, un principiu valabil și astăzi: apropierea formală a doi termeni (judecată din perspectiva acțiunii legilor de evoluție fonetică și a accidentelor fonetice, în trecerea de la latină la română) și concordanța lor semantică³⁶. Comparația cuvintelor furniza astfel probe în favoarea „înrudirii” sau a „comuniunii” lor, adică a descendenței din același etimon îndepărtat.

³² Vezi *Elemente de limba română după dialecte și monumente vechi*, Blaj 1854, p. 60, 61, 64, în Timotei Cipariu, *Opere*, I, București, 1987, p. 212, 213.

³³ O contribuție importantă la redactarea informațiilor privitoare la originea unor cuvinte pare să fi avut și Ioan Corneli (vezi M. Seche, *op. cit.*, I, p. 31 nota 3).

³⁴ Ideea este reluată în paragraful 15 al cărții: „Vreau să atrag foarte insistent atenția (ceea ce am indicat și în *Prefață*) că atunci cînd zic că cutare cuvînt românesc pornește de la vreun cuvînt latin sau italian, nicum nu înțeleg prin aceea că acel cuvînt românesc își trage originea din limba latină sau italiană ..., ci vreau numai să arăt comuniunea sau înrudirea”. În ambele citate am preluat traducerea dată textului latin în creștomașia alcătuită de Florea Fugariu cu titlul *Școala Ardeleană*, II, București, 1983, p. 457, 470-471.

³⁵ Vezi pentru detalii Marius Sala, *Introducere în etimologia limbii române*, București, 1999, p. 15, 17.

³⁶ Pentru detalii asupra acestor două principii și pentru erorile făcute în aplicarea lor în secolul al XIX-lea, vezi Marius Sala, *op. cit.*, p. 9-14.

Era aceasta o formă a etimologiei indirecte, menită să completeze, pentru cititorii dicționarului budan, informațiile oferite de ortografia etimologizantă. „Cheia” ortografică fusese de altfel prima modalitate prin care „cele ascunse a rădăcinii cuvintelor se deschid (adecă mod de a cunoaște rădăcina cuvintelor românești)”, cum se precizează în *Prefața* volumului tipărit la Buda în 1825 (p. 4)³⁷. Iar pentru acest motiv, numeroase cuvinte din *Lexicon*, a căror origine latinească era evidentă³⁸, nu au nici o indicație etimologică. Selectăm, dintr-o listă extrem de cuprinzătoare, cuvinte ca: *avea, bunătațe, cap, corn, da, domn, dormi, față, frunză, frupt, lînă, părea, poartă, rază, undă, vedea* sau *viu*.

Atenți doar la spațiul romanic (dacă facem abstracție de câteva trimiteri la forme grecești, considerațiile etimologice fac referire numai la „un anumit cuvânt latin, italian, spaniol și, poate, francez”³⁹), autorii *Lexiconului de la Buda* au apelat deci la etimologie pentru a argumenta suplimentar, acolo unde grafia etimologizantă nu sugera aceasta, originea latinească a unor cuvinte românești.

Componenta etimologică a ultimei lucrări importante a Școlii Ardelene, concordantă în concepție și limite de aplicare cu stadiul atins de știința etimologiei atât în spațiul românesc, cât și pe plan european, a fost deci o modalitate de argumentare și de explicitare a originii latine a unor cuvinte din vocabularul de bază al limbii române⁴⁰.

*

Deschis, în aparență surprinzător, dacă nu înțelegem corect scopurile culturale și lingvistice ale Școlii Ardelene, spre vocabularul neologic de cultură generală, iar nu spre calcuri, cum argumentase, în 1799, în prima lucrare de lexicologie scrisă în limba română, Paul Iorgovici⁴¹, *Lexiconul de la Buda* a consemnat și a pus, în sfârșit, în circulație, în forme identice sau foarte apropiate de cele consacrate de româna

³⁷ Titlul lucrării consacrate de Petru Maior, în 1819, ortografiei etimologizante este, cum se știe, „*Orthografia romana sive latino-valachica una cum clavi, qua penetrabilia originationis vocum reserantur*”. Iar în *Dialog pentru începutul limbei română întră nepot și unchi*, republicat și el ca anexă a *Lexiconului de la Buda*, învățatul ardelean nota: „De câte ori mi s-au întâmplat mie de, îndoindu-mă de vrun cuvînt, oare latinesc este, cât l-am scris cu slove sau litere latine, îndată cu strălucire i se văzu latina lui față ...” (p. 72-72).

³⁸ Multe dintre ele fuseseră folosite, în ediția din 1805 a *Elementelor*, pentru ilustrarea capitolului intitulat *De formandis Daco-Romanis Vocibus ex Latinis*, prima lucrare de fonetică istorică tipărită în spațiul românesc.

³⁹ Petru Maior, *Orthographia romana sive latino-valachica*, p. VIII. (Preluăm, ca și în citatele anterioare, traducerea dată fragmentului în creștomatiă intitulată *Școala Ardeleană*, II, p. 457.)

⁴⁰ Vezi pentru detalii studiul nostru *Este Lexiconul de la Buda un dicționar etimologic?*, în volumul *Limba română, limbă romanică. Omagiu acad. Marius Sala la împlinirea a 75 de ani*, București, 2007, p. 61-65.

⁴¹ Paul Iorgovici, *Observații de limba românească*, Buda, 1799. (Textul a fost editat de Doina Bogdan-Dascălu și Crișu Dascălu, în 1979, la Timișoara, prefața volumului fiind semnată de Ștefan Munteanu.)

literară modernă, foarte multe neologisme, și astăzi uzuale. Cităm dintre numeroasele exemple posibile pe *adeverință, bal, canapeu, delicat, examen, execuție, fantasmă, galant, hanseatic, invenție, larvă, modă, noveale* ‘gazete’, *odora, pompos, regulă, securitate, taxă, umbrelă și vizită*⁴². Autorii acestei importante lucrări lexicografice românești, în care nu doar concepția lingvistică, ci și „aparatură științifică se afla la nivelul celor mai bune lucrări similare contemporane”⁴³, au urmărit, deci, programatic nu cantonarea, prin promovarea unor regionalisme, în normele literare locale, ci unificarea și înnoirea prin modernizare neologică a vocabularului literar. (Se poate observa ușor din unele exemple anterior citate că neologismul romanic era promovat și atunci când în română existau „vorbe de rădăcină”, moștenite adică din latină, constatându-se că principiile formulate în 1799 de către Paul Iorgovici pentru îmbogățirea vocabularului literar prin calc fuseseră practic abandonate.)

*

III. Lucrare normativă în plan ortografic, ortoepic, morfologic și lexical, ce a pus în evidență pe de o parte dezvoltarea limbii noastre de cultură și apropierea ei marcată de modernitate, iar pe de altă parte evoluția gândirii lingvistice românești (sau mai degrabă adecvarea primelor principii latiniste la realitățile românei literare din deceniile de început ale secolului al XIX-lea), *Lexiconul rumânesc-latinesc-unguresc-nemțesc* se dovedește a fi într-adevăr, cum nota acum mai mult de un secol Lazăr Șăineanu⁴⁴, primul nostru dicționar modern.

Cercetarea sa atentă va scoate cu siguranță la lumină și alte aspecte încă necunoscute sau doar eronat interpretate, pe deplin lămuritoare asupra locului ocupat de această remarcabilă lucrare lexicografică în dezvoltarea și promovarea limbii române literare.

Bibliografie

Borza, Alexandru, *Nume românești de plante în vocabulare și dicționare din secolele al XVII-lea – al XVIII-lea*, în „Cercetări de lingvistică”, Cluj, III, 1958, p. 199-218.

Budai-Deleanu, Ion, *Opere*, Ediție de Gh. Chivu și Eugen Pavel. Studiu introductiv de Eugen Simion, București, 2011.

Budai-Deleanu, Ion, *Scrieri lingvistice*, Ediție de Mirela Teodorescu, București, 1970.

Cheie, Paulina, *Neologismul de origine latino-romanică în Lexiconul de la Buda*, în LR, XXXII, 1983, nr. 3, p. 206-215.

⁴² Vezi alte exemple la Paulina Cheie, *Neologismul de origine latino-romanică în Lexiconul de la Buda*, în LR, XXXII, 1983, nr. 3, p. 206-215. Iar pentru răspândirea unora dintre neologismele citate în textele epocii, vezi N. A. Ursu, Despina Ursu, *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760-1860)*, II, Iași, 2006, III, partea I și partea a II-a, Iași, 2011.

⁴³ M. Seche, *op. cit.*, I, p. 30.

⁴⁴ Lazăr Șăineanu, *Istoria filologiei române*, loc. cit.

- Chivu, Gheorghe, *Anonymus Caransebsiensis* – manuscris românesc de la mijlocul secolului al XVII-lea, în „Limbă și literatură”, I-II, 2003, p. 26-27.
- Chivu, Gheorghe, *Două lexicoane bănățene din prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Floarea darurilor. In memoriam Ion Gheție*, București, 2006, p. 169-284.
- Chivu, Gheorghe, *Este **Lexiconul de la Buda** un dicționar etimologic?*, în *Limba română, limbă romanică. Omagiu acad. Marius Sala la împlinirea a 75 de ani*, București, 2007.
- Chivu, Gheorghe, *Nume de plante în **Dictionarium valachico-latinum***, în *Limba română. Controverse, delimitări, noi ipoteze*, I, București, 2010, p. 333-340.
- Chivu, Gheorghe, *Un dicționar puțin cunoscut: **Lexicon compendiarium latino-valachicum***, în SCL, XXXIX, 1988, nr. 6, p. 471-476.
- Dictionarium valachico-latinum. Primul dicționar al limbii române*, Ediție de Gh. Chivu, București, 2008.
- Domokos, Sámuel, *Tipografia din Buda. Contribuția ei la formarea științei și literaturii române din Transilvania la începutul secolului al XIX-lea*, Gyula, 1994.
- Gaster, Moses, *Chrestomatie română*, I, București – Leipzig, 1891
- Georgescu, Magdalena, *Cea mai veche listă cu nume românești de plante*, în „Limba română”, XXX, 1981, nr. 1, p. 13-21.
- Gherman, Alin-Mihai, *Studiu introductiv*, în Grigore Maior, *Institutiones linguae Valachicae. Lexicon compendiarium Latino-Valachicum*, I, Alba Iulia, 2001, p. V-XXXII.
- Jordan, Iorgu (coord.), *Istoria lingvisticii românești*, București, 1978.
- Iorgovici, Paul, *Observații de limba românească*, Buda, 1799. Ediție de Doina Bogdan-Dascălu și Crișu Dascălu, prefață de Ștefan Munteanu, Timișoara, 1979.
- Sala, Marius, *Introducere în etimologia limbii române*, București, 1999.
- Seche, Mircea, *Schiță de istorie a lexicografiei române*, I, București, 1966.
- Șăineanu, Lazăr, *Istoria filologiei române*, ediția a II-a, București, 1895.
- Ursu, N. A., Despina Ursu, *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760-1860)*, II, Iași, 2006, III, partea I și partea a II-a, Iași, 2011.